

УДК 336.7

Т.М. МАЛИНОВСЬКА, канд. юрид. наук, Харківський національний університет внутрішніх справ

ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК БАНКІВСЬКОЇ СПРАВИ

Ключові слова: банк, банківська система, монополія, кредитні установи

Генеza банківської системи України є однією з найважливіших сторінок вітчизняної історії. Участь лідерів банківської спільноти в боротьбі за державну самостійність і суверенітет України, поява перших комерційних банків і нагромадження перших капіталів, утворення Національного банку, грошова реформа та багато інших питань становлять неабиякий інтерес для розуміння сучасного стану та перспектив розвитку банківської системи України.

Проблеми розвитку банківської діяльності в умовах фінансової глобалізації знайшли своє відображення у працях вітчизняних вчених О. Барановського, З. Васильченка, О. Костюченко, З. Луцишин, Д. Лук'яненко, І. Гуцала, О. Васюренка та інших. Помітний внесок у розроблення теоретичних і практичних питань світової банківської індустрії зробили західні та російські економісти – Ф. Мішкін, М. Тейлор, Дж. Сінкі, Дж. Сорос, М. Федотова та інших. Мета наукової статті – дослідити історико-правові та наукові засади існуючої в Україні кредитно-банківської системи. Доведено, що залежно від стану економічного розвитку країни та банківської системи формуються види банківських інститутів, визначаються їх кількість, виконуваними функції та добираються способи організації їх діяльності.

Історія розвитку банківської справи тісно пов'язана з історією діяльності банків та виникненням грошей. На жаль, немає достовірних відомостей про виникнення перших кредитних установ і характер здійснюваних ними позичкових операцій. Однак історичні дані свідчать, що перші банківські операції з обмі-

ну грошей існували ще за дві тисячі років до нашої ери у Стародавній Греції (IV ст. до н.е.), у Стародавньому Вавилоні (VI ст. до н.е.), у Стародавньому Єгипті та Римі.

Певний інтерес становить етимологія слова «банк». Термін «банк» походить від італійського «banco» й означає «конторка», «лава», «стіл», за яким здійснювався обмін грошей. Французьке слово «bancue» означає «скриня», тобто вказує на функцію збереження чогось цінного. Багатьма мовами світу слово «банк» завдяки його єдиним кореням має аналогічне значення: bank (англ., нім.), banco (італ., ісп.), bangue (фр.). В українській мові це слово почало вживатися давно за посередництвом французької мови [1, с.33].

За свідченням істориків, перші кредитні операції здійснювалися у Стародавньому Вавилоні, де не тільки обмінювались, гроші однієї держави на гроші іншої, а й практикувалося прийняття вкладів та видання по них певних відсотків. Зародилася і подальшого розвитку банківська справа набула в Стародавній Греції (Елладі), де організацію банківської справи було закладено понад дві з половиною тисячі років тому у давньогрецьких містах на узбережжях Середземного, Егейського і Чорного морів. Починаючи з VI ст. до н.е., кілька сотень грецьких міст та їхніх колоній карбували власні монети, вели жваву торгівлю, розвивали грошово-кредитні відносини. Однак інтенсивна торгівля, що велася з використанням різних монет, які карбувалися як державами, так і містами, зумовила виникнення таких учасників торгових операцій, які б розбиралися у монетах, що були в обігу. За цих умов виникла така професія, як міняйли, які розкладали монети на спеціальному столі (від грец. «trapeza» – трапедза) і перевіряли їх якість. Звідси грецька назва – міняйли-трапедзити. Спочатку трапедзити займалися обміном грошей однієї монетно-вагової системи на іншу й перевіряли їх якість, а пізніше здійснювали інші грошові операції. До трапедзи можна було внести коротко-або довгостроковий вклад. Трапедзит здійснював грошові перекази в інші міста, позичав гроші під відсотки, за певну платню зберігав цінності й документи, укладав різноманітні угоди від

імені свого клієнта. На кінець V ст. до н.е. трапедза – лавка міняйли, де працювали кілька осіб, перетворилася на прототип сучасного банку [2, с.279].

Історія розвитку банківської справи Нового часу пов'язана з розвитком виробничих і торговельних відносин і започаткована у Середземноморській Європі, особливо на півночі Італії. Зародження діяльності банкірів і відповідно банківської діяльності почалося у XII ст. Розвиток в Італії банківської діяльності і поява перших банкірів пояснюється тим, що ця територія була на перехресті торговельних шляхів, через які європейські держави мали можливість підтримувати зв'язок з різними частинами світу, а це сприяло розвитку торгівлі грошового обігу. На той час відродилася професія міняйли, які займалися під час купівлі-продажу обміном різних монет і здійснювали інші грошові операції.

Пізніше банківська справа поширилась на Північну Європу. В XIII ст. кілька італійських міняйл (із Ломбардії) влаштувалися в Лондоні і почали пропонувати свої послуги комерсантам [3, с.69].

В Європі виникнення банківської справи і поява перших лихварів пов'язано з князівськими дворами і торговими домами пізнього середньовіччя. Утримання князівських дворів у розкоші, марнотратство, необхідність мати регулярну армію зумовлювало дедалі зростаючу потребу у фінансах. Князі були готові для цього залізти в борги, проте щодо християн діяла «канонічна заборона на стягнення відсотка». Гроші вважали «не урожайними», а нарахування відсотка – лихварством і за це накладались великі штрафи. Цю нішу заповнили євреї, для яких у багатьох країнах існували обмеження щодо зайняття ремеслами. Євреї ставали посередниками при дворах, добували для князів необхідні гроші. Звідси поява перших приватних банкірських домів, які часто перебували у власності євреїв [1, с.39].

Крім того, поширювачами банківської справи в Європі стали великі та іноземні комерсанти, які як торгові банкіри до додатку до своїх торгових угод здійснювали також операції з обміну грошей та укладали банківські угоди. Згодом банківські операції комерсантів ста-

ли їх основною справою. У XVI ст. З'явилися перші банкірські дома – Медичі в Італії, купецькі гільдії Амстердама, Венеції, Генуї, Мілана, які створили навіть спеціалізовані банки – «жиро-банки», що здійснювали безготівкові розрахункові операції між купцями [1, с.40].

Банківська справа в сучасному вигляді зародилася в період мануфактурної стадії капіталізму, коли виникли банкірські дома, які надавали кредит промисловим і торговим капіталістам під помірний відсоток. Досить відомими на той час банкірськими домами були: Чайльда в Англії, Ротшильдів у Франції, Фуггерів у Німеччині. Спочатку банки перебували у приватному володінні. У 1694 р. створено перший центральний акціонерний банк Банк Англії, який надавав комерційні кредити, а також мав право випуску банкнот та цінних паперів для оплати урядового боргу.

Першу спробу створення банків у Росії було зроблено у XVII ст. в 1665 р. у Пскові воєвода Афанасій Ордин-Нащокін вирішив створити комерційний банк, однак ця ідея не була схвалена центральним урядом і банк так і не розпочав свою діяльність. Поява першого російського банку відноситься до 1733 р., коли указом було створено державний позичковий банк, який значною мірою відіграв роль казенного ломбарду [4, с.36].

У 1754 р. було засновано два банки – Державний займовий банк для дворянства у Москві і Санкт-Петербурзі – для кредитування купецтва, однак ці банки швидко припинили свою діяльність, зіткнувшись з проблемою повернення кредиту. В 1772 р. поряд з банками з'являються спеціалізовані кредитні установи, які приймали внески до запитання і видавали позики або під заставу іпотеки (охоронні каси), або під заставу коштовних металів (позичкові каси). У 1769 р. у Санкт-Петербурзі та Москві було засновано Асигнаційний банк, а в 1786 р. – Державний земельний банк, почали також з'являтися інститути довгострокового іпотечного кредитування. Отже, в цей період у Росії розпочинається формування банківської системи [4, с.37–38].

В Україні початок банківської діяльності було покладено в середині XVIII ст. Вона розвивалася разом зі становленням банківської

системи Росії. У ті часи торгівля велась за готівку, а промисловість розвивалась в основному за рахунок держави. В Україні поширення комерційного кредиту істотно запізнювалось порівняно із Західною Європою. Першими позичальниками були уряд і землевласники, а в ролі кредиторів виступали одноосібні підприємці-лихварі. За умов натурального поміщицького господарства така діяльність давала можливість безконтрольно підвищувати відсоток за кредит. Крім того, впродовж 1769–1774 рр. Росія випустила в обіг паперових грошей-асигнацій на суму 20 млн руб. Усе це і сприяло створенню казенних банків та банківських контор у провінції, які мали намір вдосконалити грошовий обіг в імперії та надавали позики.

Кредитна система в Україні була започаткована в 1781 р., коли Російський Асигнаційний банк відкрив свої банківські контори у Києві, Ніжині, Харкові, а в 1782 р. – у Херсоні. У 1839 р. в Києві засновується місцева контора державного комерційного банку. Указом від 31.05.1860 р. було створено Державний банк Росії, який займався емісією кредитних білетів і здійснював низку комерційних операцій, а в Україні діяли його контори (в Києві, Харкові та Одесі). Крім того, в цей період в Україні почали функціонувати великі комерційні банки (Дворянський, Селянський), налагоджувалась мережа ощадних установ, що акумулювали заощадження населення [4, с.57].

Після реформи 1861 р. в Україні було створено низку місцевих банків: 20.05.1864 р. – Херсонський земський банк, що діяв на підставі принципу взаємного кредитування для надання довгострокових позик під заставу поземельної власності, 04.05.1871 р. – Харківський земельний банк, який видавав позики під заставу нерухомості в українських і російських губерніях. У 1868 р. розпочав операції Київський приватний комерційний банк. Трохи пізніше засновується Київський промисловий банк і Катеринославський комерційний банк, а в Одесі формується Бессарабсько-таврійський земельний банк, у 1879 р. відкрито Одеський обліковий банк, який здійснював облік векселів. Така ситуація сприяла розвитку товарно-грошових відносин та виник-

ненню промислового капіталу в Україні. Стрімкий розвиток економіки і нагромадження капіталів у країні наприкінці XIX ст. забезпечили умови розвитку банківської системи Росії в цілому, і в Україні зокрема [4, с.59].

Розвиток банківської системи в Україні під час Першої світової війни переживає серйозну кризу. Внаслідок падіння виробництва і загальної економічної розрухи господарський обіг знизився, банківські операції різко скорочуються, а грошовий обіг був украй розладнений. Незважаючи на це, напередодні Жовтневої революції в Росії на території України було створено розгалужену мережу банківських установ за багатоярусною структурою, пристосованою для обслуговування ринкових відносин, яка забезпечувала нормальний рух товарів, грошей і кредитних ресурсів [4, с.60].

За незначний час існування незалежної держави України здійснювалися певні заходи щодо формування національної кредитної системи створенням відповідної банківської мережі.

Становить певний інтерес досвід побудови банківської системи України в період державності (1917–1919 рр.). Після проголошення 20.11.1917 р. Третім Універсалом утворення Української Народної Республіки важливим завданням Центральної Ради була реорганізація банківської системи та формування національної грошової системи. 22.12.1917 р. Центральна Рада ухвалила закон про утворення Українського державного банку. Цим самим законом на території України було припинено діяльність відділень російського Державного дворянського земельного банку і Селянського поземельного банку. 10.08.1918 р. Рада Міністрів ухвалила статут Українського державного банку, в якому було визначено його призначення: «Український державний банк має на меті полегшення грошового обігу, допомогу шляхом короткострокового кредиту державному торгу, промисловості і сільському господарству в Україні, а також забезпечення грошової системи». Для задоволення потреб землевласників у наданні позик 23.08.1918 р. засновано Державний земельний банк, метою якого було сприяння зміцненню дрібного землеволодіння та по-

ліпшення справ у сільському господарстві. Завдяки вжитим УНР заходам певною мірою вдалося в цей період стабілізувати фінансову і грошову систему України, добитися задовільного обслуговування державних і господарських потреб країни [1, с.47].

У радянський період правове становище банків неодноразово змінювалось. Декретами ВЦВК від 14.12.1917 р. та Тимчасового робітничого селянського уряду України від 22.01.1919 р. всі банки та приватні кредитні установи було націоналізовано, а банківську справу проголошено державною монополією. У 1920 р. Україна залишилася без власної грошової одиниці і без банківської системи. Однак у зв'язку з переходом до непу і пожвавленням товарно-грошових відносин виникла потреба у відновленні банківської системи для організації торгового обігу та фінансування народного господарства.

Після заснування в Харкові Всеукраїнської контори Держбанку (жовтень 1921 р.) в Україні було створено контори й філії інших банків (кооперативного, торгово-промислового, сільськогосподарського, комунального).

У 1927 р. відкрито Київську філію Всеросійського комерційного банку зовнішньої торгівлі та Київський місцевий комунальний банк. У період НЕПу в країні відбувається деяке пожвавлення ринку, економіка починає набувати ринкового характеру, функціонує порівняно розгалужена кредитна система, випускаються державні облігації та акції в системі дозволеного приватного сектора, використовується іноземний капітал, однак такий період тривав недовго.

Серйозні зміни у правовому становищі банків відбулися внаслідок кредитної реформи 1930–1932 рр. Було ліквідовано банки, засновані на недержавній формі власності. Банківська система була перебудована за функціональною ознакою і складалась із Державного банку СРСР, який став єдиним розрахунковим центром і займався концентрацією короткострокового кредитування і платіжного обігу, та чотирьох спеціалізованих банків (Промбанк, Сільгоспбанк, Торгбанк, Цекомбанк). Крім того, функціонував Зовнішньоторговельний банк, який мав широку мережу кореспон-

дентських відносин з іноземними банками та систему ощадних кас, що становили собою єдину загальнодержавну кредиту установу, яка обслуговувала широкі верстви населення залученням вільних коштів, оплатою послуг, розміщенням облігацій державних позик.

У роки Другої світової війни зберігалось централізоване державне управління кредитною системою та всіма її ланками і аж до другої половини 60-х років Україна не мала автономної кредитно-банківської системи. Тут діяли філії Держбанку, Будбанку, відділення Зовнішньоекономічного банку, державні ощадні каси, кредитні кооперативи та державні ломбарди. Отже, тривалий час у колишньому СРСР банківська система підпорядковувалась адміністративній системі, була надто обмеженою і неефективною. Діяла державна монополія на банківські грошові операції, був відсутній фінансово-комерційний бізнес, не існувало ринку цінних паперів, що позначилось на існуванні банківської системи, яка була нездатна сплачувати і мобілізувати великі грошові кошти. Існування в соціалістичній державі монобанківської системи призвело до створення високого рівня монопольного становища Держбанку країни. Крім того, Держбанк СРСР, функціонуючи як орган уряду, був залежний від нього, що призвело до створення безконтрольної фінансово-банківської олігархії, яка тримала в таємниці дані про золотий запас країни, стан випуску грошей в обігу, розподіл та використання коштів державного боргу тощо [4, с.67–68].

У 1987 р. у СРСР з метою реорганізації банківської системи було проведено банківську реформу: новоутворені шість банків (Держбанк СРСР; спеціалізовані банки Агропромбанк СРСР, Промбудбанк СРСР, Житлосоцбанк СРСР, Ощадний банк СРСР, Зовнішньоекономічний банк СРСР) підпорядковувались Раді Міністрів СРСР і одночасно виступали як органи державного управління та юридичні особи, займались господарською діяльністю.

Після проведення банківської реформи правове становище банків істотно не змінилось, реорганізація не торкнулася економічних відносин, у банківській системі збереглася держа-

вна монополія. Банки продовжували здійснювати адміністративно-контрольні повноваження. Однак завдяки реорганізації банківської системи підвищилась роль банків у механізмі кредитування розвитку різних галузей економіки.

В Україні в цей період існувала широка мережа установ Держбанку і Будбанку, трудових ощадних кас. Фундамент нової банківської системи в Україні було закладено створенням перших кооперативних комерційних банків на підставі Закону СРСР «Про кооперацію» (1988 р.). Перший кооперативний банк «Гаврія» зареєстровано в листопаді 1988 р., а перший комерційний банк – Український інноваційний банк заснований у січні 1989 р. в Києві.

Формування нової банківської системи України почалось із побудови незалежної суверенної-держави і прийняття Декларації про державний суверенітет України (16.07.1990р.) та Закону України «Про економічну самостійність України» (03.08.1990 р.), у яких було зазначено, що Україна на своїй території самостійно організовує банківську справу і грошовий обіг та створює банківську систему. Діюча в країні банківська система виникла на основі прийнятого Верховною Радою України 20.03.1991 р. Закону України «Про банки і банківську діяльність».

На сьогодні банківська система України є ключовою частиною фінансової системи країни, важливим елементом господарського механізму, де реформування розпочалося раніше ніж в інших секторах економіки. Саме банківська система повинна відіграти важливу роль у створенні оптимального середовища для мобілізації й вільного переливання капіталів, нагромадження коштів для структурної перебудови економіки, приватизації й розвитку підприємництва.

ЛІТЕРАТУРА

1. Костюченко О. А. Банківське право України : підручник / О. А. Костюченко. – 3-тє вид. – К. : Вид-во А.С.К., 2003. – 928 с.
2. Канценеленбаум З. С. Учения о деньгах и кредите / З. С. Канценеленбаум. – М. : Эконом. жизнь, 1927. – 391 с.
3. Мельник П. В. Банківські системи зарубіжних країн – банківські системи зарубіжних країн : підручник / Мельник П. В. – К. : Вид-во ЦУЛ ; Алерта. – 2010. – 574 с.
4. Прилуцький О. В. Організаційно-правові засади діяльності комерційних банків в Україні: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.07 / Прилуцький О. В. – Х., 2008. – 192 с.

Малиновська Т. М. Виникнення та розвиток банківської справи / Т. М. Малиновська // Форум права. – 2012. – № 1. – С. 588–592 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-1/12mtmrbc.pdf>

Досліджено історія та виникнення банківської діяльності, кредитних операцій, товарно-грошових відносин та виникнення промислового капіталу в Україні. Визначено етапи розвитку банківської системи залежно від етапів економічного розвитку країни, інструментів грошово-кредитної та регулятивної політики Національного банку України.

Малиновская Т.М. Возникновение и развитие банковского дела

Исследованы история и возникновение банковской деятельности, кредитных операций, товарно-денежных отношений и возникновения промышленного капитала в Украине. Определены этапы развития банковской системы в зависимости от этапов экономического развития страны, инструментов денежно-кредитной и регулятивной политики Национального банка Украины.

Malinovskaya T.M. Originating and Banking Development

The history and originating of banking activity, credit operations, commodity-money ratios and industrial capital originating in Ukraine are researched. Stages of evolution of banking system depending on stages of economical evolution of country, instruments monetary and regulatory politicians of National bank of Ukraine are spotted.